



**You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Historia alternatywna a rosyjskie pragnienia imperialne : "Ukus angela"
Pawła Krusanowa

Author: Andrzej Polak

Citation style: Polak Andrzej. (2016). Historia alternatywna a rosyjskie pragnienia imperialne : "Ukus angela" Pawła Krusanowa. W: A. Polak, M. Karwacka (red.), "Fantastyka w literaturach słowiańskich : idee, koncepty, gatunki" (S. 117-144). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego



Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).



UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH



Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego



Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Andrzej Polak

Uniwersytet Śląski

**Historia alternatywna
a rosyjskie pragnienia imperialne**
Укус ангела Pawła Krusanowa

Jedną z cech charakterystycznych współczesnej fantastyki rosyjskiej jest tzw. „syndrom imperialny” (*имперский вектор*) – interesujące zjawisko literacko-estetyczne i polityczno-psychologiczne. Świadczy on o ciagotach imperialnych Rosjan, które – oprócz trudności ekonomicznych – powodowane są tęsknotą za „człowiekiem radzieckim”, „rządami silnej ręki” oraz dumą z przynależności do potężnego niegdyś państwa. Większość rosyjskich fantastów imperium ocenia pozytywnie, widzi w nim czynnik wzmacniający i konsolidujący rosyjskie społeczeństwo; tylko nieliczni upatrują w nim zagrożenie dla wolności obywatelskich i bezpieczeństwa świata w ogóle. Do wyjątków tych należy m.in. Siergiej Łukianienko, który w powieści *Tańce na śniegu* (*Танцы на снегу*, 2001) opisuje imperium zamienione w ogromnych rozmiarów obóz rządzony przez okrutny reżim totalitarny.

Wedle Dmitrija Wołodichina, współcześni rosyjscy pisarze dzielą się na apologetów imperium i ich przeciwników. Niemal do końca ubiegłego stulecia tematyka imperialna w fantastyce rosyjskiej zajmowała miejsce raczej marginalne. Jednak już wówczas ukazały się teksty oznaczające wzrost zainteresowania tym zagadnieniem, takie jak

Grawilot „Cesarzewicz” (Гравилет „Цесаревич”, 1994) Wiaczesława Rybakowa czy *Времена негодяев* (1995) Eduarda Geworkiana¹. Akcja drugiego z utworów rozgrywa się w początkach trzeciego tysiąclecia. Ludzkość, doświadczona okrutnymi kataklizmami, usiłuje zbudować świat na nowo. Wydarzenia, znane z przeszłości, nieoczekiwanie zaczynają się powtarzać: władcy moskiewscy ponownie zbierają ziemie, siłą przywracają prawo i porządek. Nieco później tematyką imperialną zainteresował się także Wasilij Zwiagincew, który podejmuje ją przede wszystkim w powieściach z cyklu *Одиссей покидает Итаку*, zaliczanych do historii alternatywnej². Zdaniem pisarza, przyszły ustrój Rosji opierać się będzie na kryptokracji. Powstanie alternatywnej rzeczywistości umożliwia tajemnicze oddziaływanie jednego z tzw. Władców Świata na Mikołaja II, dzięki któremu car wyzbywa się kompleksów, rządzi sprawnie i zdecydowanie. Świat ten okazuje się jednak mało stabilny i wymaga nieustannej ingerencji jego twórcy, sterującego nim poprzez swoich ludzi. W tak skonstruowanej rzeczywistości powstaje idea kryptokracji, czyli tajnego stowarzyszenia, decydującego o losach państwa i chroniącego Rosjan przed różnego rodzaju zagrożeniami. Według Artioma Gułariana i Olega Trietiakowa, kryptokrację tę można odnieść do myśli Lwa Tołstoja, przekonującego o potrzebie połączenia wysiłków ludzi uczciwych i porządnych w walce ze złem. W ten oto sposób niebezpieczeństwo degeneracji władzy, jej „psucia się”, zostaje zażegnane już na wstępie – do kryptokracji trafiają wyłącznie osoby o nieposzlakowanej opinii³.

¹ Д. Володихин: *Неоампир. Империя в российской фантастике*; <http://prokopchick.narod.ru/archive/critika/volodihin5.html> [data dostępu: 26.08.2014].

² М.ин. в utworach *Право на смерть* (1997), *Дырка для ордена* (2001) i *Время игры* (2000).

³ А. Гуларян, О. Третьяков: *От эсхатологии к либерпанку: эволюция жанра антиутопии в социальной фантастике. В: Иные времена: эволюция русской фантастики на рубеже тысячелетий*. Челябинск 2010, s. 7–8.

Zainteresowanie tematyką imperialną nieprzypadkowo narasta po roku 1998. Dla większości Rosjan ówczesny kryzys oznaczał bowiem ogromne wyrzeczenia, ludzie czuli się oszukani i rozczarowani. Przez wiele lat znosili trudy transformacji, próbowali uczciwie pracować, by odkryć nagle, że stali się bankrutami. Szybko też uświadomili sobie, że nikt ich nie broni. Sytuacja ta spowodowała nie tylko bunt, ale również tęsknotę za potężnym i sprawiedliwym imperium. Zostało ono uznane za jedyną nieskompromitowaną „instytucję”, mogącą zapewnić ludziom bezpieczeństwo. W tej atmosferze, pod koniec lat dziewięćdziesiątych, ukazała się cała seria utworów zaliczanych do „fantastyki imperialnej” (*имперская фантастика*), m.in. *Вариант „И”* (1997) Władimira Michajłowa, *Темная гора* (1999) Eduarda Geworkiana, *Выбраковка* (*Выбраковка*, 1999) Olega Diwowa, *Сельва не любит чужих* (1999) Lwa Wierszynina oraz *Жаворонок* (1999) Andrieja Stolarowa. Ponadto w roku 1999 zostało utworzone filozoficzno-literackie ugrupowanie „Бастион”, stawiające sobie za cel popularyzację „wymiaru imperialnego” literatury rosyjskiej.

Twórcy, tacy jak Władimir Michajłow, Eduard Geworkian czy Lew Wierszynin, doskonale wyczuli nastroje społeczeństwa i opowiedzieli się za imperium. W ich przekonaniu, to właśnie ono zagwarantuje Rosji najlepszą formę rządów – pozwoli pokonać kryzys i powstrzymać rozpad państwa. Zaprezentowany w utworze Michajłowa (*Вариант „И”*) ustrój polityczny, służący odrodzeniu kraju, stanowi dość egzotyczne połączenie monarchii z religią muzułmańską. Za imperium, choć nie bez pewnych zastrzeżeń, opowiada się także Andriej Stolarow. W powieści *Жаворонок* opisuje on tęsknotę Rosjan za społeczną i ideologiczną jednością państwa, którą gwarantował przed laty system radziecki. Entuzjazm rosyjskich czytelników wywołuje też *Выбраковка* Olega Diwowa, choć stosunek jej autora do władzy opartej na przemocy nie jest jednoznaczny. Krytycy chyba zbyt

łatwo uznali pisarza za sympatyka imperium, a nawet zarzucili mu propagowanie haseł faszystowskich. Tymczasem wymowa jego powieści jest skomplikowana, choć – zdaniem Wołodichina – zachodnią liberalną demokrację Diwow, faktycznie, odrzuca⁴.

Przedstawiciele pierwszej fali fantastyki imperialnej znaleźli wkrótce naśladowców i kontynuatorów. Jak utrzymuje Wołodichin, ostateczny podział na zwolenników i oponentów imperium dokonał się w roku 2000. Wśród tych pierwszych najczęściej wymienia się Wiaczesława Rybakowa oraz Dmitrija Jankowskiego. W utrzymanej w formie traktatu filozoficznego powieści Rybakowa *На чужом нуту* Rosjanie zachęceni są do duchowej niezależności, wspierania państwa oraz odrzucenia szkodliwych ideałów inteligencji. W tym samym czasie ukazała się pierwsza powieść z cyklu *Плохих людей нет* Holma van Zajczyka⁵ (*Дело жадного варвара*, 2000), której akcja toczy się w potężnym eurazjatyckim imperium. Oprócz Rosji i ziem mongolskich w jego skład wchodzi również Chiny. O sile Ordusi (tak nazywa się państwo) decyduje synkretyzm religijny – udane połączenie prawosławia z konfucjanizmem – i internacjonalizm. Dzięki przywróceniu samodzierżawia oraz inwestycjom w nowoczesne technologie, Rosji udaje się zostać światowym liderem. Choć rywale początkowo ją lekceważą, to bardzo szybko przekonują się o jej potędze⁶. Przez apologetów imperium oba utwory zostały przyjęte pozytywnie, niemniej ich wątpliwości wywołał pomysł łączenia religii. Z kolei liberałowie obwołali Rybakowa faszystą

⁴ Д. ВОЛОДИХИН: *Неоампир. Империя в российской фантастике*; <http://prokopchick.narod.ru/archive/critika/volodihin5.html> [data dostępu: 16.02.2014].

⁵ Pod pseudonimem van Zajczyk publikują wspólnie Wiaczesław Rybakow i Igor Alimow.

⁶ Podobny charakter imperium rosyjskie ma w powieści Wiaczesława Rybakowa *Grawilot „Cesarzewicz”*. Z kolei w utworze Romana Złotnikowa *Армагеддон* (2002) Rosja, poza Europą, kontroluje także sporą część Afryki.

i ksenofobem. Tymczasem jego przynależność do obozu „neoimperialistów” budzi wiele zastrzeżeń. Jak się wydaje, pisarz poszukuje takiego modelu funkcjonowania społeczeństwa, które opierałoby się na moralności. W powieści *Ранкодия гнева* (2000) Jankowski dokonuje rehabilitacji czasów i ludzi radzieckich, którzy niegdyś skutecznie bronili swej niezależności, jednak po rozpadzie ZSRR wyraźnie się pogubili. Odrodzenie Imperium, twierdzi pisarz, będzie zależeć od instynktu samozachowawczego mieszkańców Wspólnoty Niepodległych Państw⁷.

Do przedstawicieli drugiej fali „fantastyki imperialnej”, oprócz Rybakowa (*На чужом тире*), van Zajczyka (*Дело жадного варвара*) i Jankowskiego (*Ранкодия гнева*), zaliczany jest także Lew Wierszynin, opiewający przewagi imperium (siła, bezkompromisowość) w powieściach poświęconych „Selwie” – *Сельва не любит чужих* (1999) i *Сельва умеет ждать* (2000). Twórca ten zachodnią liberalną demokrację postrzega jako szkodzący państwu nieustanny wyścig wyborczy⁸.

Opinię krytyka imperium ma z kolei Andriej Plechanow, który w powieści *Сверхдержава* (2000) analizuje wpływ, jaki na postawy współczesnych Rosjan wywiera „nieświadomość zbiorowa”⁹. Pisarza interesują nie w pełni uświadamiane tęsknoty Rosjan za państwem funkcjonującym na zasadzie dobrze zarządzanej posiadłości dworskiej (*страна-*

⁷ Д. Володихин: *Неоампир. Империя в российской...*

⁸ Ibidem.

⁹ Pojęcia tego używam w znaczeniu, jakie nadał mu Carl Gustav Jung. Według szwajcarskiego psychiatry, nieświadomość zbiorowa stanowi strukturalną część ludzkiej psychiki; zawiera ona podstawowe wzorce reagowania oraz myślenia, jak również przeżywania i zachowania człowieka (tzw. archetypy). Nieświadomość zbiorowa bywa przyrównywana do morza, na którym unosi się statek świadomego „ja” (ego). Uznawana jest za fundament chaotycznej nieświadomości indywidualnej pojedynczego człowieka. Więcej zob. na przykład L. KOLANKIEWICZ: *Wstęp. Carl Gustav Jung – wędrowiec Wschodu*. W: C.G. JUNG: *Podróż na Wschód*. Przeł. W. CHEŁMIŃSKI et al. Warszawa 1989, s. 10–11.

двоем), które miłuje pokój i przestrzega praw, i które wyróżnia wzorowy porządek. Choć jego mieszkańcy żyją w dobrobycie, są uprzejmi i zadowoleni, to bardziej przypominają zombi niż żywych ludzi. Jak się okazuje, władze sterują nimi za pomocą niebezpiecznej broni biologicznej. Powieść niczym w zwierciadle odbija tęsknoty rosyjskiego społeczeństwa za imperium będącym w stanie podbić cały świat. Wedle Plechanowa, masy pójdą za tym, kto obieca urzeczywistnić tego rodzaju fantazję. Z punktu widzenia Rosjan idea ta wydaje się nader atrakcyjna, dla innych stanowi jednak poważne zagrożenie, może bowiem spowodować ogólnoswiatową katastrofę. Na znaczenie „nieświadomości zbiorowej” zwraca także uwagę Oleg Diwow, który w *Wybrakówce* ukazuje drzemiącą w rosyjskim społeczeństwie siłę nienawiści i chęć odwetu.

We współczesnej Rosji idee imperialne nieustannie zyskują na popularności. Poza kryzysem końca lat dziewięćdziesiątych sprzyjają im zjawiska natury globalnej. Zachodnia demokracja parlamentarna co pewien czas przeżywa bowiem trudności, których nie sposób rozwiązać w ramach państw narodowych i istniejącego ustroju politycznego. Z tego właśnie powodu Rosjanie coraz częściej opowiadają się za rozwiązaniami tradycyjnymi. Mówi się o potrzebie przywrócenia mechanizmów społecznych, politycznych i kulturowych funkcjonujących w świecie przednowoczesnym.

Tego rodzaju propozycje współtworzą rzeczywistość opisywaną przez rosyjskich fantastów; to właśnie dzięki nim dokonuje się odbudowa państwa. Za odzyskany status mocarstwa Rosjanom przychodzi jednak płacić wysoką cenę. Ich imperialne ambicje podsycane są ideologią, która obecne trudności społeczne i polityczne próbuje tłumaczyć możliwie jak najprościej¹⁰. Nadzieje Rosjan nieoczekiwanie

¹⁰ Więcej na ten temat zob.: Л. ФИШМАН: *Цена могущества и миф об удерживающем*; <http://censura.ru/articles/greatrussia.htm> [data dostępu: 12.01.2014].

znajdują wsparcie w opracowanej przez amerykańskiego historyka i socjologa Immanuela Wallersteina teorii światowego systemu. Zdaniem amerykańskiego uczonego, w początkach XXI wieku coraz wyraźniej zaznacza się anarchia, wszystkie dziedziny ludzkiej aktywności zsuwają się w chaos. Obecny system, dowodzi Wallerstein, nieuchronnie dobiega końca, nikt go już nie kontroluje. Mniej więcej za pół wieku świat wytworzy nową równowagę, żaden system nie może bowiem regenerować się bez końca. System światowy, kiedy się zestarzeje, wchodzi w fazę fundamentalnego kryzysu, w trakcie którego powstaje nowy system. Z takim historycznym kryzysem mamy właśnie do czynienia obecnie¹¹. Zgodnie z powyższą teorią, rozpad radzieckiego imperium należy więc postrzegać jako część zjawiska szerszego. Według Wallersteina, równie nieunikniony jest upadek Zachodu, przede wszystkim Stanów Zjednoczonych. Ich klęskę przepowiada wielu rosyjskich fantastów, m.in. Andriej Plechanow (*Сверхдержава*, 2000), Zachar Oskotski (*Последняя башня Трои*, 2004), Władimir Sieriebriakow i Aleksiej Ułanow (*Из Америки с любовью*, 2001), a także Paweł Krusanow (*Укус ангела*, 2000; *Американская дырка*, 2005).

Symptomatyczne, że w kreślonych przez fantastów scenariuszach mocarstwowość Rosji zasadza się głównie na sile militarnej, która pozwala dyktować warunki i przeciwstawiać się wrogom. Imperium rosyjskie opisują albo jako samowystarczalną autarkię, albo państwo na tyle potężne, że jest w stanie samodzielnie decydować o kształcie gospodarki światowej. Każde mocarstwo musi bowiem dokonać wyboru dalszej drogi rozwoju: może albo rywalizować z innymi mocarstwami, albo się od nich odizolować. Mniej więcej pięćset lat temu, przekonuje Lew Fiszman w oparciu o teorię Wallersteina, światowa gospodarka kapitalistyczna

¹¹ *Na rozstaju dziejów*. Rozmowa Jacka Żakowskiego z prof. Immanuelem Wallersteinem. W: J. ŻAKOWSKI: *Koniec*. Warszawa 2006, s. 17–35.

zaczęła ingerować w sprawy wewnętrzne ówczesnych mocarstw; z pewnym opóźnieniem proces ten dotarł również do Rosji. Bogactwo, które wypracowuje gospodarka światowa rozdzielane jest nieproporcjonalnie: większa część trafia do centrum systemu, mniejsza – do państw sytuujących się na jego obrzeżach. Podobny charakter ma współczesny kapitalizm, będący jądrem systemu światowego. W połowie lat siedemdziesiątych minionego stulecia system ten wkroczył w fazę kryzysu i powolnego rozpadu. Zjawisko to należy uznać za jedną z ważniejszych przyczyn zainteresowania Rosjan tematyką imperialną¹².

W scenariuszach rosyjskich fantastów Rosja odzyskuje status mocarstwa na różne sposoby. W powieści Jurija Nikitina *Земля наша велика и обильна...* (2004) przyłącza się do Ameryki, natomiast w *Смело мы в бой пойдём...* (2006) Borisa Orłowa, Aleksandra Koszelewa i Aleksandra Awramienki wraz z faszystowskimi Niemcami i Włochami walczy przeciwko Entencie; państwa te zbliża wrogi stosunek do traktatów kończących I wojnę światową. W ten oto sposób jednocześnie spełniają się aż dwa marzenia Rosjan – ich ojczyzna staje się państwem cywilizowanym, oni sami zaś zaspokajają swe ambicje imperialne¹³. O odmiennym niż w naszej rzeczywistości przebiegu zdarzeń decyduje nieoczekiwana śmierć Lenina w roku 1917. Jak się okazuje, bez przywódcy bolszewików rewolucja październikowa nie dochodzi do skutku. Władze usiłują wprowadzić zachodni system demokratyczny, co ostatecznie kończy się jednak katastrofą i chaosem nie mniejszym niż w latach wojny domowej. Po zakończeniu walk dyktatorem Rosji zostaje generał Ławr Korniłow.

Fiszman wyróżnia trzy rozwiązania, dzięki którym Rosja odzyskuje status mocarstwa:

1. Koncepcja świata-imperium (*мир-империя*).

¹² Л. Фишман: *Цена могущества и миф...*

¹³ Ibidem.

2. Koncepcja dołączenia do centrum świato-systemu.

3. Faszyzacja państwa (*фашистский соблазн*).

Ostatnie rozwiązanie stanowi w zasadzie zmodyfikowany wariant koncepcji numer dwa. Obie zasadzają się bowiem na egoizmie, który w przypadku *dołączenia do centrum systemu* skrywany jest za liberalną retoryką¹⁴. W każdym z projektów Rosja jest państwem półperyferyjnym; dopóki świato-system zachowuje stabilność, nie ma ona innego wyjścia i musi funkcjonować w jego obrębie. Jednak im ściślej integruje się z tym systemem, tym bardziej uzależnia się od eksportu surowców energetycznych, jej gospodarka rozwija się nierównomiernie, trwa niepożądany wywóz kapitału za granicę. Zjawiskom tym towarzyszą niepokoje, powodowane postępującą polaryzacją i rozwarstwieniem społeczeństwa. Rosjanom nie podoba się, że ich ojczyzna bierze udział w operacjach wojskowych służących interesom jej głównych konkurentów – Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii. Większość z nich chciałaby, aby Rosja dołączyła do centrum świato-systemu, lub wykorzystała kolejny kryzys i zbudowała własne imperium. Tego rodzaju nastroje znajdują ujście w utworach rosyjskich fantastów – zauważa Fiszman¹⁵.

Z punktu widzenia Rosjan świat-imperium (w wariacie imperium rosyjskie) wydaje się dużo lepszym rozwiązaniem niż przyłączenie do centrum lub faszyzacja państwa. Zapewne nieprzypadkowo rosyjscy fanteści najczęściej opisują taką właśnie rzeczywistość. Zdaniem Fiszmana, tęsknota za imperium świadczy jednak o słabości współczesnej Rosji. Rosjanie zdają się wątpić, by w najbliższym czasie ich ojczyzna mogła zostać centrum nowego, bardziej sprawiedliwego świata. Po scenariusz taki sięgają nieliczni pisarze, przede wszystkim Andriej Plechanow i Roman Złotnikow¹⁶.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Ibidem.

Twórcy rosyjskiej fantastyki bardzo często wykorzystują też motyw odwetu militarnego – choć nie tylko militarnego – na Stanach Zjednoczonych. W ich utworach Ameryka traci status światowego lidera i podlega marginalizacji. Przebieg zdarzeń niekiedy bywa wręcz kuriozalny. W powieści Pawła Krusanowa *Укус ангела* amerykańska wojna secesyjna kończy się zwycięstwem konfederatów, które powoduje exodus ludności murzyńskiej do Chin i Europy; po pewnym czasie w Rosji pojawiają się pierwsi „Afrorosjanie”. Sytuację Ameryki komplikuje dodatkowo opracowana przez Rosjan metoda zamiany metali w złoto. W Teksasie i Nowym Meksyku wzrastają nastroje separatystyczne, dochodzi do starć na tle etnicznym, w zatrważającym tempie rośnie inflacja. Dla podtrzymania niepokoju imperium rosyjskie planuje wysłać do Ameryki grupę instruktorów wojskowych złożoną z Afrorosjan. Większe i mniejsze niepowodzenia Stanów Zjednoczonych opisują też inni fantaści (m.in. Andriej Łazarczuk w powieści *Всё, способные держать оружие...*, 1997), którzy zarzucają Amerykanom nadmierną i obłudną poprawność polityczną. Jak zauważa Boris Witienberg, powszechny w czasach radzieckich antyamerykanizm państwowy w latach dziewięćdziesiątych został zastąpiony przez antyamerykanizm inteligencki. W połączeniu z antyamerykanizmem społecznym znalazł on ujście w gatunku historii alternatywnej. Ważnym impulsem stymulującym powstawanie rosyjskich alternatyw były wydarzenia z 11 września 2001 roku i późniejsze wojny z terroryzmem¹⁷.

* * *

¹⁷ Б. ВИТЕНБЕРГ: *Игры коррективщиков (Заметки на полях «альтернативных историй»)*. «НЛО» 2004, № 66. <http://magazines.russ.ru/nlo/2004/66/vit21-pr.html> [data dostępu: 20.01.2014].

Opublikowana w roku 2000 powieść Krusanowa *Укус ангела*¹⁸, która zyskała rozgłos na fali zainteresowania tematyką imperialną i monarchistyczną, niemal natychmiast podzieliła krytyków i literaturoznawców. Część z nich uznała pisarza za rzecznika rosyjskiego imperializmu, inni zaś – za wroga idei imperialnej. Olga Sławnikowa oceniła utwór jako najważniejsze wydarzenie literackie roku 2000¹⁹. Kreując postać rosyjskiego bohatera narodowego, pisarz – jej zdaniem – sięgnął po hiperbolę, wskutek czego stworzył obraz nieco wyolbrzymiony, niemniej wewnętrznie spójny. Choć Krusanow nadużywa motywów fantastycznych, to interesująco opisuje losy „rosyjskiego Napoleona”, którego niepoahamowane ambicje grożą światu powszechną katastrofą²⁰. Niechętny powieści Mark Lipowiecki nazywa ją hymnem na cześć przemocy służącej wielkości imperium, utworem adresowanym do czytelników tęskniących za epoką radziecką. Zawarte w niej idee wspierają totalitarny mit o „wspaniałej władzy”, dającej poddanym siłę i prawdę moralną²¹. Wedle Galiny Jermoszynej, *Укус ангела* skierowany jest do odbiorców marzących o silnym państwie i takim że władcy – współczesnym Czyngis-chanie²². Ich oczekiwania spełnia Iwan Niekitajew, człowiek okrutny i charyzmatyczny, zestawiający swe postępowanie z metodami stosowanymi przez twórcę mongolskiego imperium. Opinię tę podziela Ała Łatynina, podług której powieść sławi imperium rosyj-

¹⁸ Pierwszy, skrócony wariant utworu, ukazał się w roku 1999 na łamach czasopisma «Огонёк».

¹⁹ Zdaniem Sławnikowej, główną przyczyną nie nominowania powieści do nagrody „Национальный бестселлер” były powodowane nią kontrowersje.

²⁰ О. СЛАВНИКОВА: *Нахалы не плачут*. «Знамя» 2001, № 7; <http://magazines.russ.ru/znamia/2001/7/konfer-pr.html> [data dostępu: 13.02.2014].

²¹ М. ЛИПОВЕЦКИЙ: *ПМС (постмодернизм сегодня)*. «Знамя» 2002, № 5; <http://magazines.russ.ru/znamia/2002/5/lipov-pr.html> [data dostępu: 13.02.2014].

²² Г. ЕРМОШИНА: *Князь Кошкин и псы Гекаты*. «Знамя» 2000, № 7; <http://magazines.russ.ru/znamia/2000/7/ermosh-pr.html> [data dostępu: 16.11.2013].

skie, jego ekspansję terytorialną i cywilizacyjną. Krytyczkę niepokoi fakt, że na czele państwa stoi osoba uważająca się za obdarzonego nadludzką siłą mesjasza, sytuująca się poza dobrem i złem²³.

Jak przekonuje Jewgienij Zwiagin²⁴, pomysł stworzenia powieści metahistorycznej zrodził się w roku 1996 podczas debaty poświęconej problematyce imperialnej. Jej uczestnicy zastanawiali się wówczas, komu przysługuje tytuł imperatora? Czy decyduje prawo o następstwie tronu, czy też osobiste kwalifikacje kandydata? Z czego wynika mandat osoby będącej ucieleśnieniem imperium?²⁵. Podobne pytania w powieści Krusanowa stawia jeden z najbliższych doradców Niekitajewa, Godowałow:

[...] Сегодня мы решили обсудить предмет, именуемый «небесный мандат на империю», и выяснить: кто есть истинный самодержец? Тот ли, кто по закону престолонаследования занял трон, или тот, кто возведен на него некими провиденциальными силами? Если второе, то предлагаю дерзнуть и, по возможности, определить природу этих сил. Итак, что есть император?²⁶

Zgodnie ze stanowiskiem Zwiagina, *Укус ангела* jest nie tyle powieścią imperialną, co analityczną. Choć wielu Rosjan postrzega imperium jako romantyczne, to bez wątpienia nie jest ono rozwiązaniem idealnym, lecz ponadczasowym zjawiskiem kulturowym, które należy badać²⁷.

Utwór Krusanowa opowiada, w sposób daleki od chronologii, o alternatywnych dziejach imperium rosyjskiego.

²³ А. ЛАТЫНИНА: *Тригстер как спаситель России*. «Новый Мир» 2006, № 2; http://magazines.russ.ru/novy_mi/2006/2/la11-pr.html [data dostępu: 12.11.2014].

²⁴ Rosyjski prozaik i eseista urodzony w roku 1944.

²⁵ Е.А. Звягин: *Знаки отличия и сродства*. «Нева» 2004, № 6; <http://magazines.russ.ru/neva/2004/6/zciac14-pr.html> [data dostępu: 09.01.2014].

²⁶ П. КРУСАНОВ: *Укус ангела*. Санкт-Петербург 2004, s. 128–129. Kolejne cytaty podaję za tym wydaniem, numer strony zaznaczam w nawiasie.

²⁷ А. Звягин: *Знаки отличия и сродства...*

Trudno precyzyjnie ustalić, w którym momencie, i dzięki jakiemu zdarzeniu, dokonało się rozwidlenie historii. W wieku XIX jej przebieg odpowiadał z grubsza naszej rzeczywistości. Narrator wspomina o wojnie z Napoleonem, reformach Aleksandra II, a także odległych wojnach burskich. Mniej więcej na początku nowego stulecia rozpoczęła się kolejna rosyjska smuta, która – mimo licznych nieszczęść – uchroniła kraj od rewolucji. W rezultacie Rosja rozpadła się na dwie wrogie sobie części – podlegający Nadziei Świata Zachód (tzw. Gesperia²⁸) oraz rządzony przez Ojca Imperium Wschód. Do zjednoczenia państwa doszło trzy lata po nieoczekiwanym i tajemniczym zniknięciu Nadziei Świata. W tym czasie, pozbawiona silnej władzy Gesperia, utraciła kontrolę nad zachodnimi prowincjami – Polską, Morawami, Czechami, Panonią. Wykorzystując rozprzężenie, niepodległość ogłosiły królestwa Zakaukazia, Bułgaria i Rumunia. Następnie oddzieliły się Finlandia i Pribałtyka. Niewiele brakowało, a Gesperia zniknęłaby całkowicie, w krytycznym momencie zmarł jednak Ojciec Imperium, który, jak się okazało, był martwy od kilkunastu już lat²⁹. Skutkiem tego podział Rosji został przewyciężony.

Po zjednoczeniu władza przeszła w ręce – analogicznie jak w starożytnym Rzymie – dwóch konsulów, reprezentujących Zachód i Wschód. Już za drugiego konsulat Imperium przywróciło poprzednie granice i uporało się z separatystami. Jego wojska zajęły Spitsbergen, dokonały aneksji Mogulistanu³⁰, Mongolii i Szyrwanu³¹, toczyły walki w Persji oraz na Półwyspie Indyjskim. Kosztem Wielkiej

²⁸ W starożytności Gesperią nazywano zachodnią część Cesarstwa Rzymskiego.

²⁹ Jest to jedno z tych miejsc w utworze, gdzie w z gruntu realny kadr wdziera się element nadnaturalny, niesamowity.

³⁰ Inaczej Chanat Czagatajski (nazwa pochodzi od imienia syna Czyngis-chana Czagataja), obejmujący ziemie Azji Środkowej. Istniał od pierwszej połowy XIII wieku do roku 1370.

³¹ Od końca VIII wieku do roku 1539 było to muzułmańskie państwo położone na terytorium obecnego północno-zachodniego Azerbejdżanu.

Brytanii udało się zdobyć terytoria w południowej Azji, Liga Narodów zaś przyznała Rosji mandat na Cypr. Największym sukcesem było jednak zwycięstwo w wojnie z Turcją, w trakcie której Rosjanie zajęli Stambuł, niemal natychmiast przemianowany na Carogród, oraz cieśniny czarnomorskie wraz z wybrzeżem Małej Azji. Imperium opanowało część Tracji i Zakaukazie. Wszystkie nabytki terytorialne, mimo protestów Brytyjczyków, zatwierdził traktat w Rostowie.

Do rywalizacji rosyjsko-angielskiej doszło także w Afryce Wschodniej, gdzie, przy wsparciu Rosjan, swą potęgę próbowało odbudować Aksjum – starożytne mocarstwo, które w średniowieczu ustąpiło nawale muzułmanów. Zmiany następowały niemal na całym świecie – niepodległość ogłosiły m.in. Quebec i Grenlandia. W Azji Centralnej jeden z tamtejszych władców zaczął głosić idee pantureckie, co wywołało wzrost nastrojów antyrosyjskich. Niebezpieczeństwo zlikwidowano przy pomocy Chin; w zamian Rosjanie zobowiązali się nie ingerować w interesy Państwa Środka na Półwyspie Koreańskim. Po wylądowaniu kontyngentu angielsko-francusko-tureckiego na Cyprze rozpoczęła się tzw. Wielka Wojna. Żołnierze rosyjscy zaatakowali brytyjskie i tureckie bazy wojenne, wkroczyli do Niemiec i Austrii, a następnie zajęli Skandynawię. W jakiś czas potem Imperium doznało jednak pierwszych niepowodzeń, głównie na Bliskim i Środkowym Wschodzie. Porażką zakończyła się próba wysadzenia desantu wojsk serbskich w południowych Włoszech, a Saratów zaatakowały pułki złożone z nietoperzy-wampirów wysysających ludzką (dziecięcą) krew. Ponieważ w trwającym od siedmiu lat konflikcie broń atomowa okazała się mało przydatna, gros działań prowadzono tradycyjnymi metodami. W krytycznym momencie, podczas posiedzenia Rady Imperium na Krymie, rządzący zdecydowali wezwać na pomoc Psy Hekaty – tajną broń, która miała umożliwić ostateczne zwycięstwo. Nie zdołali jednak rozstrzygnąć, co zrobić z nimi później. Symptomatyczne, że

bestie mające zniszczyć wrogów Rosji, przybywają z mroków podziemi. Jak zauważa Ała Łatanina, otchłań piekielna, dziura lub wieża skierowana do wnętrza ziemi są stałymi motywami twórczości Krusanowa³².

Nowa Rosja stanowi klasyczny przykład państwa autarkicznego. Jej władze zakładają optymistycznie, że rodzima gospodarka zdoła zaspokoić wszelkie potrzeby³³. Imperium separuje się od reszty świata i przestaje płacić Europie „hacz handlowy”. Nie chcąc, by rosyjski kapitał wyciekał za granicę, podniesione zostają opłaty celne oraz podatki od sprzedaży surowców energetycznych. Mimo początkowych trudności zabieg ten przyczynia się do wzrostu produkcji. Osiągnięte rezultaty pozwalają obalić fałszywy pogląd, zgodnie z którym gospodarce Rosji służą przyjazne relacje z Europą. Dzięki autarkii następuje nie tylko wzrost znaczenia Imperium, ale również poprawa samopoczucia jego mieszkańców:

Не прошло и пятнадцати лет, как народ Российской империи почувствовал себя свободным и уверенным настолько, насколько может быть свободным и уверенным народ, зависящий единственно от своей природы и самого себя. Только такие люди способны искренне воскликнуть: «Мы никого не боимся, кроме Бога!» Разумеется, именно так российский народ и воскликнул. А какой бы сдержался?

(s. 323–324)

³² А. ЛАТЫНИНА: *Трикстер как спаситель...*

³³ Autor planu gospodarczego Nowej Rosji, deputowany do Dumi Państwowej Michaił Mienszykow (najprawdopodobniej chodzi o Michaiła Osipowicza Mienszykowa, 1859–1918, myśliciela i publicystę, jednego z ideologów rosyjskiego nacjonalizmu), zostaje zamordowany przez rewolucjonistę Bronsteina, czyli Lwa Trockiego. Alternatywny bieg historii sprawia więc, że przeciwnicy ustroju monarchiczno-burżuazyjnego zostają zepchnięci na margines i ograniczają się do działalności spiskowo-terrorystycznej powtarzającej taktykę narodowolców. Jak zauważa Witienberg, podobny program gospodarczej autarkii w latach dziewięćdziesiątych XX wieku głosiły opozycyjne ugrupowania lewicowe. Patrz: Б. ВИТЕНБЕРГ: *Игры коррективовщиков...*

W stosunkowo krótkim czasie Rosja osiąga cele, ku którym bez powodzenia dążyło imperium brytyjskie. Jej sukcesy zaspokajają tęsknoty i nadzieje rosyjskiego społeczeństwa. Zdaniem Grzegorza Przebindy, poglądy współczesnych Rosjan kształtowane są przez wypowiedzi samозwańczych ekspertów (pisarzy, myślicieli, ekonomistów) w rodzaju Aleksandra Prochanowa, przekonujących rodaków, że odbudowie Imperium będzie towarzyszyć święta wojna. Nie mniejszą popularnością cieszą się także teorie XIX-wiecznych panslawistów, nawołujących do stworzenia słowiańsko-grecko-prawosławnego imperium; realizacja tego zadania wymagała wojny z Turcją, od stuleci okupującej bałkańskie kraje prawosławne³⁴. Działalność polityczna bohaterów powieści sporo zawdzięcza tego rodzaju propozycjom. Ich poglądy wykazują ponadto związek z postulatami innego prokremlowskiego ideologa, Aleksandra Dugina, uznawanego przez Przebindę za geopolitycznego darwinistę zdolnego wymordować inne narody, aby tylko pomnożyć „ziemie ruskie”. W ostatnich latach marzenia Dugina przesuwają się z Azji ku Europie, nie ograniczając się przy tym do państw bałtyckich czy Białorusi, lecz rozważają stworzenie ogromnego kontynentalnego państwa, na czele którego staną Rosja i Niemcy. Według Dugina, narody te zdołają się porozumieć, łączy je bowiem ten sam duch bizantyjsko-germański³⁵. Rosja Krusanowa idzie o krok dalej, nie ma zamiaru dogadywać się z kimkolwiek, planuje podbój całego świata.

Głównym bohaterem powieści jest Iwan Niekitajew, syn Chinki i rosyjskiego oficera, który dzięki odwadze i okrucieństwu, a także mocom tajemnym w krótkim czasie awansuje z prostego żołnierza na imperatora. Po raz pierwszy zwraca na siebie uwagę jako dowódca oddziału w kauka-

³⁴ Rozmowa Jarosława Makowskiego z Grzegorzem Przebindą: *Co Bóg polecił Putinowi*. „Gazeta Wyborcza” 19–21.04.2014, s. 24–25.

³⁵ Ibidem.

skim Tabarsanie, gdzie zyskuje opinię człowieka dzielnego lecz nieobliczalnego – rosyjskiego Napoleona. Jego kariera jest oszałamiająca – zostaje pułkownikiem, generał-gubernatorem Carogrodu, a następnie konsulem. Dzięki intrygom swego przyjaciela, Piotra Legkostupowa, pozbywa się drugiego z konsulów, który, oskarżony o zdradę i skompromitowany, chroni się na terytorium zbuntowanych prowincji zachodnich. Wydarzenie to służy Niekitajewowi za pretekst do rozwiązania Dumy Państwowej, aresztowania członków „Komitetu poparcia” dla Brylina (zbiegłego konsula) oraz likwidacji liberalnych i lewicowych gazet. Zarówno władze przedstawicielskie, jak też wolności polityczne, zostają uznane za szkodliwe zachodnie fanaberie. Wreszcie, ulegając namowom Legkostupowa, Niekitajew przybywa do Petersburga, gdzie, zgodnie z tradycją osiemnastowiecznych przewrotów pałacowych, żołnierze gwardii obwołują go imperatorem. Zastraszony Senat zatwierdza intronizację. Dalsze lata jego rządów stanowią nieprzerwany ciąg zwycięskich kampanii i akcji odwetowych. Wojska Niekitajewa przywracają spokój w Warszawie oraz doszczętnie niszczą Morawy. Te ostatnie władca Rosji potraktował równie bezkompromisowo jak niegdyś Scypion Młodszy Kartaginę.

Okrucieństwo nowego cara ujawniło się już w dzieciństwie. Od najmłodszych lat cechował go brak poszanowania zarówno dla życia ludzi, jak i zwierząt. Ze zwykłej ciekawości wyłupił oczy jaszczurce, znęcał się nad kotami, obciął język psu. Nakładanych nań kar nie był w stanie zrozumieć. Jak zauważa narrator, tak samo: [...] *можно наказывать воду за то, что порою течет, а порой леденеет, и ожидать от нее раскаяния* (s. 15). Zachowanie Niekitajewa przywodzi na myśl młodzieńcze „wybryki” Iwana Groźnego. Z zazdrości o własną siostrę Tanię gotów jest zamordować swego najbliższego przyjaciela. Ostatecznie daruje mu życie pod warunkiem, że od tej pory Legkostupow będzie tłumaczyć wszystkie, nawet

najbardziej przerażające i niezrozumiałe jego decyzje. Po okrutnej rozprawie z wrogami Imperium, ludność nadaje Niekitajewowi budzący lęk przydomek „Dżuma”. Jak sam zaznacza, swe sukcesy wojenne zawdzięcza bezlitosnym metodom stosowanym niegdyś przez Czyngis-chana. Jego głównymi sojusznikami są terror i strach:

[...] а чтобы они [żołnierze – A.P.] лучше исполняли свои девизы, во вверенных мне войсках я нарушаю Уложение о воинских преступлениях. Если провинился солдат, я наказываю всю роту. Если провинилась рота, я наказываю батальон. [...] Кроме того, дезертиров я расстреливаю, а словленным перебежчикам велю ломать хребет, как было заведено в туменах Чингисхана. [...] когда ты командуешь солдатами, с помощью которых намерен побеждать, ты не должен бояться прослыть жестоким.

(s. 141–142)

Do Iwana Groźnego upodabnia Niekitajewa nie tylko nadmierna surowość i przydomek, lecz także wysokie mniemanie na temat władzy monarszej. Jego zdaniem, aby gosudar mógł spełniać swe obowiązki, potrzebuje nie tyle piewców monarchii, ile niewolników. Poddani przede wszystkim powinni się go bać, a nawet nienawidzić – nie śmieją jednak powiedzieć mu tego wprost. W utworze ekscesy i samowola władz usprawiedliwiane są dobrem Imperium; dla zabezpieczenia jego interesów rządzący decydują się sięgnąć po najstraszliwszą broń – Psy Hekaty³⁶. Okazuje się, że w sprzyjających okolicznościach również Rosja niekomunistyczna, będąca republiką demokratyczną lub monarchią konstytucyjną, może zamienić się w zbrodniczą dyktaturę.

³⁶ Pierwotnie Hekate uważana była za bóstwo życzliwe ludziom, rozdawała dobra materialne i duchowe, wspierała ich w boju. Z czasem jej charakter uległ jednak zmianie, stała się bóstwem groźnym i złowróżbnym. Traktowana była jako wysłanniczka duchów i demonów, które postępują za nią wyjącą gromadą. Jako patronka rozdroży miała też dać początek czarom i wróżbom. Zob.: J. SCHMIDT: *Słownik mitologii greckiej i rzymskiej*. Katowice 1995, s. 124–125. Warto zauważyć, że podlegające władzy Niekitajewa imperium rosyjskie również znajduje się na rozdrożu.

Podjmując zagadnienia dotyczące natury władzy i roli państwa, Krusanow korzysta z rozwiązań typowych dla literatury postmodernistycznej – wprowadza historiograficzne fantazje, montaż cytatów, łączy idee modernistyczne (od Fryderyka Nietzschego³⁷ po Nikołaja Zabołockiego) z okultyzmem, jak również wypowiedziami polityków i ideologów przekonujących o potrzebie powrotu do idei imperialnej. Wprowadza ponadto neomitologiczne postacie w rodzaju Nadziei Świata, mogów i Psów Hekaty, nawiązując zarazem do poetyki bajki rosyjskiej. Główny bohater posiada z kolei atrybuty postaci ze staroruskich legend i baśni oraz supermana; pomagają mu one pokonać wrogów Imperium. Swych ontologicznych przeciwników zwycięża nie tyle rozumem, co dzięki siłom nadprzyrodzonym i mistycznym³⁸. W opinii Marka Lipowieckiego, utwór Krusanowa rzuca wyzwanie poprawności politycznej. Centralne miejsce zajmuje w nim tzw. swój, dzielny żołnierz, który poszerza granice państwa kosztem wrogich Imperium „obcych”. Ideologia Nowej Rosji czerpie zarówno z Teorii Trzech Rzymów, jak też ze – słowianofilskiej proveniencji – wiary w „duszę narodu” oraz eurazjatyizmu i pasjonaryzmu Lwa Gumilowa. Wyróżniające współczesnych Rosjan nastroje antyzachodnie oraz metafizyczna uraza do reszty świata umożliwiają pisarzowi remitologizację tych, wydawałoby się nieaktualnych już, idei³⁹.

Animatorem poczynań Niekitajewa oraz twórcą imperialnej ideologii jest Piotr Legkostupow. W swych zakulisowych działaniach korzysta on z magii i wiedzy tajemnej. Jest jednocześnie medium i prowokatorem, władcą czasów mistycznych. Wedle jego teorii, ludzi ambitnych można podzielić na trzy kategorie. Do pierwszej z nich należą osoby pragnące sławy, do drugiej – poza rozgłosem marzące

³⁷ Niekitajewa można uznać za przykład „nadczołowieka”.

³⁸ Ibidem.

³⁹ Ibidem.

również o władzy, do trzeciej zaś pożądające samej władzy. Ci ostatni woła pozostawać w ukryciu, skąd sterują ludźmi sprawującymi rządy. Siebie samego Legkostupow zalicza do trzeciej kategorii, Iwana natomiast do drugiej. To on właśnie jest autorem chwytliwego hasła, dzięki któremu Niekitajew zostaje konsulem (*Держава есть продолжение воли властителя. Голосуй за великую Россию!*, s. 121). On też tworzy jego legendę, jako osoby odważnej, dalekowzrocznej i skromnej. W przeddzień zamachu stanu, w jednej ze stacji telewizyjnych, Legkostupow snuje opowieść o Świętym Rosyjskim Gosudarze, którego losy porównuje do tułaczki Odyseusza. Przed laty, z woli niebios, przyszło mu porzucić kwitnącą Itakę i odejść w mistyczną przestrzeń i czas, gdzie pozostawał tak długo, aż ludzie – zawistni, podstępni i rządni władzy – uznali go za martwego. Miłość do ojczyzny sprawiła jednak, że bogowie pozwolili mu wrócić, zwyciężyć wrogów oraz nagrodzić tych, którzy zachowali wierność. Historia ta winna przekonać Rosjan, że przywrócenie rządów carskich jest aktem sprawiedliwości dziejowej, służącym potędze ich ojczyzny. Przyszły władca jawi się im jako mędrzec i bohater. Mimo to Legkostupow uprzedza, że powrotowi samodzierżawia będą towarzyszyć liczne ofiary. Jego słowa wywołują powszechny entuzjazm. Staje się szarą eminencją, zaufanym doradcą i mentorem Niekitajewa, kreującym i uzasadniającym jego decyzje. Podobnie jak Stiepan Wierchowieński z *Biesów* Dostojewskiego jest odpowiedzialny za pojawienie się naruszających porządek i powodujących chaos demonów zła. Obaj głoszą teorie mieszające w głowach ludziom naiwnym, za co muszą ponieść zasłużoną karę.

Zdaniem Legkostupowa, wielkości Rosji służy silne państwo. W tym celu opracowuje on filozoficzno-mitologiczne uzasadnienie intronizacji Iwana, zgodnie z którym Niekitajew zostanie władcą ziemskiego raju zwanego Nowym Wyrajem (*Новый Ируй*), czyli – wedle wierzeń dawnych

Słowian – bajecznej krainy, do której na zimę odlatują ptaki i z której przychodzi wiosna. W koncepcji tej obdarzony boskimi przymiotami imperator sytuuje się w centrum podporządkowanego jego woli wszechświata. Nie podlega on żadnej wyższej zasadzie metafizycznej – jest absolutnie wolny i praktycznie tożsamy z Bogiem.

Idee Legkostupowa odsyłają do teorii gnostycznych – ezoteryzmu, wewnętrznej doktryny tajemnej, kryjącej się w każdej z nauk. Projektowane przezeń przemiany polityczne stanowią zaledwie początek dłuższego procesu, który winien doprowadzić do całkowitej zmiany matrycy świata. W tym celu:

Надо разбить прежнюю матрицу, надо поменять текст мира, спроецировав его новый образ из области чистого умозрения, из области религии, мистицизма и герметических наук вовне, и тем самым изменить мир, вызвав из кажущегося небытия силы потаённые и невиданные, силы прекрасные и грозные.

(s. 124)

W powieści Krusanowa o zmianie matrycy świata, poza Niekitajewem, decydują tzw. mogowie, których w traktacie *Моги и их мозыществова* (1996) charakteryzuje szczegółowo Aleksandr Siekacki – rosyjski filozof i publicysta, przedstawiciel „petersburskich fundamentalistów”. W roku 2004 „fundamentaliści” wystosowali list do prezydenta Putina z żądaniem zajęcia cieśnin czarnomorskich. Niemal natychmiast przez liberalną część rosyjskiej inteligencji zostali okrzyknięci politycznymi awanturnikami i ekstremistami. Jednak, jak utrzymuje Ałła Łatanina, ich deklaracje należy odczytywać w kontekście pozostałych wypowiedzi. „Fundamentaliści” zapoczątkowali swą działalność pod koniec ubiegłego stulecia manifestem literackim, w którym odżegnali się od pisarzy-masonów w rodzaju Wiktora Pielewina i Władimira Sorokina. Poza Siekackim należy do nich Ilja Stogow, Siergiej Nosow, Andriej Lewkin, Władimir Riek-szan, Nal Podolski, a także Paweł Krusanow. Interesuje

ich tematyka imperialna, przeciwności globalizacji, kryzys wartości humanistycznych oraz uwiad liberalnej inteligencji. Ulubionym celem ataków „fundamentalistów” jest poprawność polityczna, która – w ich przekonaniu – świadczy o „rozmiękczeniu mózgów i paraliżu woli” zachodnich Europejczyków. Zgodnie z ich stanowiskiem, dobru Rosji służą „idee imperialne”; dlatego też proponują, aby rosyjskim marzeniem narodowym uczynić aneksję Stambułu⁴⁰ (wraz z Bosforem i Dardanelami) oraz pokonanie Stanów Zjednoczonych. Według Łatyniny, ich enuncjacje wykazują cechy typowe dla manifestów literackich. Marzenia narodowe znajdują bowiem ujście nie tylko w polityce, ale również w sztuce⁴¹.

Teorie Siekackiego stanowią jedną z ważniejszych inspiracji powieści. Ta postmodernistycznej proveniencji mistyfikacja, twierdzi Łatynina, łączy elementy filozofii, historii, mitologii i ezoteryki. Zdaniem jej autora:

Человек становится могом, присваивая себе могущество, – могущество, доступное ему, но по ряду причин не данное природой непосредственно... Для обретения скрытого могущества необходима дерзость и решительность: ведь надо нарушить инерцию каждодневной запрограммированности (или, как говорят маги, «отменить расписание») и бросить вызов миру запредельных возможностей, адаптировать себя в нем⁴².

Losy Imperium Niekitajewa w dużej mierze zależą więc od mogów. W odróżnieniu od zwyczajnych magów, magowie – o wiele od nich potężniejsi – nie lękają się sił

⁴⁰ Przyłączenie Stambułu (Konstantynopola) to motyw, z którego korzysta wielu rosyjskich fantastów. Jego korzenie sięgają XIX stulecia, twórczości Fiodora Tiutczewa i Fiodora Dostojewskiego – jednego z twórców pojęcia „idea rosyjska”. Więcej na ten temat zob. A. WALICKI: *Idea rosyjska i miejsce w niej kwestii polskiej*. W: IDEM: *O inteligencji, liberalizmach i o Rosji*. Kraków 2007, s. 273–280. Autorką politycznego projektu przyłączenia Konstantynopola do Rosji była z kolei Katarzyna Wielka.

⁴¹ А. ЛАТЫНИНА: *Трикстер как спаситель...*

⁴² Ibidem.

tajemnych, które wykorzystują do własnych celów. Według Siekackiego, każde imperium, aby móc funkcjonować, musi przyłączać nowe obszary. Nie może jednak poprzestawać na rozwoju terytorialnym; w jego wypadku równie ważna jest bowiem ekspansja kulturowa. To ona właśnie pozwala zawładnąć umysłami ludzi. Imperium nie może ponadto być państwem narodowym, wszelki nacjonalizm szkodzi jego interesom. W powieści Krusanowa tego rodzaju opinie wyraża m.in. Godowałow, zdaniem którego imperium jest tworem kosmopolitycznym, uwzględniającym interesy wszystkich zamieszkujących je narodów. Tym samym pojęcie „obywatel imperium” ma dużo większe znaczenie od przynależności etnicznej. Imperium nie powinno też tolerować prywatnej inicjatywy, która – nawet najbardziej szlachetna – w swej istocie stanowi zamach na prerogatywy władzy, jest wyzwaniem rzuconym imperatorowi.

Sam Siekacki zostaje skojarzony w powieści z działalnością sił tajemnych – czarowników i mogów. W petersburskim mieszkaniu Niekitajewa mają miejsce zdarzenia niewytłumaczalne; spoza znajdującego się tam lustra dochodzą tajemnicze odgłosy, wieczorami zaś, po pokojach, przemykają groźne cienie. To właśnie dzięki pomocy mogów i czarowników udaje się Legkostupowowi przekonać Niekitajewa, że budowa hierarchicznego gmachu imperium zwieńczonego boską osobą władcy, wymaga rytualnego oczyszczenia świata w huraganie żywiołów piekielnych wiejących na krańcach eonów. Wedle niego:

Мир может обрести посвящение только через мистерию «бури равноденствий», как выразился бы сошедший в ад мэтр Терион⁴³, сиречь господин Зверь, получивший в Каире откровение чертяки Айваза. Для этого требовалось освободить хаос.

(s. 156)

⁴³ Chodzi o brytyjskiego okultystę i mistyka Aleistera Crowleya (1875–1947), posługującego się pseudonimem Mistrz Therion.

Chaos oraz demony piekielne mają spowodować zmianę dotychczasowej matrycy świata – główny cel poczynañ Legkostupowa. Przy wsparciu czarnoksiężników zamierza on wpuścić na próg naszej rzeczywistości „Ślepego Boga-Idiotę” Azathotha⁴⁴, a także Simargła⁴⁵, Hastura⁴⁶, Cthulhu⁴⁷ i Dyja⁴⁸ – bóstwa zapożyczone z twórczości Howarda Ph. Lovecrafta oraz mitologii Słowian Wschodnich. W dokonującej się przemianie świata kluczową rolę odgrywa mog Badniak, jeden z ważniejszych doradców Niekitajewa.

Potędze jego Imperium sprzyja działalność sił mistycznych, tajemnych. W opisaney rzeczywistości to, co zwykajne i naturalne, nieustannie wchodzi w kontakt z tym, co niezwykle, nadprzyrodzone. Działaniom bohaterów towarzyszą magia i czary, otaczają ich wróżki, czarownicy i – najpotężniejsi z nich – mogowie. Główny ideolog Nowej Rosji czerpie inspiracje z prac rosyjskiego filozofa, mistyka i okultysty Gieorgija Gurdżijewa⁴⁹, dotyczących granic ludzkiego poznania (*закон конечности знания*).

⁴⁴ Postać fantastyczna z twórczości amerykańskiego pisarza Howarda Ph. Lovecrafta, jeden z Bogów Zewnętrznych. Określany jako „Ślepy Bóg-Idiota” jest najpotężniejszą istotą we wszechświecie. Jego głupotę Lovecraft utożsamia z niedoskonałością wszechświata i skorumpowaną ludzkością.

⁴⁵ Zagadkowe bóstwo Słowian Wschodnich, o bliżej nieokreślonych funkcjach. Simargł zaliczany jest do panteonu księcia Włodzimierza Wielkiego; niektórzy traktują go jako pośrednika pomiędzy Niebem a Ziemią.

⁴⁶ Istota fikcyjna zamieszkująca świat stworzony przez H.P. Lovecrafta, jeden z Wielkich Przedwiecznych. Zwany jest także Nieopisywalnym, do którego odnosi się określenie „Ten, którego imienia nie wolno wypowiadać”. W panteonie mitów Cthulhu Hastur jest potężnym bóstwem o szerokim i niebezpiecznym kulcie.

⁴⁷ Również istota fikcyjna, Wielki Przedwieczny, najbardziej znane bóstwo z kręgu mitów stworzonych przez H.P. Lovecrafta. Zwany jest Bratem lub Kapłanem Przedwiecznych; Cthulhu leży uśpiony na dnie Pacyfiku, kiedy jednak gwiazdy ustawiają się we właściwym porządku, powróci i odzyska władzę nad światem.

⁴⁸ Pod tym imieniem w literaturze staroruskiej występował Zeus.

⁴⁹ Gieorgij Gurdżijew (1866–1949) przez wiele lat podróżował po Bliskim Wschodzie, gdzie związał się z grupą ezoteryczną, zwaną Bractwem Sarmoundzkim. Zgodnie z jego poglądami, człowiek w swoim

Poglądy filozoficzne Legkostupowa zawierają oryginalną wizję dziejów. Wyczerpywanie się norm religijnych i społecznych powoduje, że ludzkość pogrąża się w mroku. Od dłuższego już czasu światem rządzi chaos, który zamienia społeczeństwo w trudny do okiełznania tłum, historia zaś nie jest już utożsamiana z postępem i staje się „ruchem w niewiadomym kierunku”. Ludzie stają się niewolnikami chaosu, górę bierze w nich pierwiastek pozarozumowy; racjonalne podejście do świata ustępuje pola różnego rodzaju mitom. Miejsce złożonych „idei” zajmują proste „obrazy” – zjawisko to, mające wymiar mistyczny, obserwuje się nie tylko w kulturze, ale również w polityce i gospodarce. Dla Legkostupowa, historia jest ciągiem eonów. Przed dwoma tysiącami lat eon Ozyrysa zastąpił eon Izydy, obecnie zaś nadszedł czas nowego eonu – Horusa, implikujący zagładę dotychczasowej cywilizacji i nowy porządek świata. Przejściu od jednego do następnego eonu musi towarzyszyć chaos; nie funkcjonują już bowiem stare prawa, nowe zaś nie zdążyły się jeszcze pojawić. Jest to czas demonów – przerażenia i zniszczenia. Za główną przyczynę nieszczęść uznany zostaje „czysty rozum”, „rozum ludzki”, który utracił więź z „Najwyższym Umysłem” (*Первый Ум*). O nadejściu królestwa chaosu wspomina także księga Apokalipsy. Nie będzie to jednak koniec świata, lecz oczyszczający eschatologiczny okres przejściowy, po którym dokona się mistyczna przemiana rzeczywistości. Legkostupow powołuje się także na autorytet Władimira Sołowjowa, wedle którego ogólnoświatowa harmonia nadejdzie nie dzięki postępowi, lecz –

aktualnym stanie nie może dostrzec rzeczywistości, brakuje mu bowiem odpowiedniej świadomości; dlatego też żyje w stanie hipotetycznego „śnienia na jawie”. Przeżywa swe życie we śnie i we śnie umiera. Zdaniem Gurdżijewa choć ludzie funkcjonują na co dzień jako nieświadome automaty, to można ich „obudzić”; w rezultacie staną się innymi ludźmi. Jego teoria zakłada przebudzenie człowieka i pracę nad sobą, rozwój ukrytego potencjału. Gurdżijew przekonywał ponadto, że wyższe poziomy świadomości, wyższe organy, wewnętrzny wzrost i rozwój, są naprawdę osiągalne, niemniej wymagają świadomej, ciężkiej pracy.

zgodnie z Apokalipsą – zrodzi się w bólach i cierpieniach. Rosyjska świadomość eschatologiczna traktuje więc chaos jako zjawisko pozytywne, niezbędny element dalszego ciągu historii. Pan Chaos (*Господин Хаос*), podobnie jak Anty-chryst, jest fałszywym Chrystusem czasów przed „końcem świata”:

[...]. Страшные волны сметут ветхий, отпавший от Бога мир, как волны потопа стерли с лица земли давних безверцев, глухих к словам патриарха Ноя, чтобы на очищенной земле проросли и воссияли всходы нового, одухотворенного царства.

(s. 189)

Zdaniem Legkostupowa, świat w obecnej postaci czeka zagłada, a jego ostatnim słowem będzie chaos, z którego wyłoni się całkowicie nowa kategoria, nie mająca nic wspólnego ani z rozumem, ani z szaleństwem, zwana „świętym biegunem Wieczności” (*полюс Вечности*). Przyszłość należy do tych, którzy zdołają stawić czoła chaosowi, wykażą siłę i wolę, aby odrzucić zarówno rozum, jak i obłęd. To oni właśnie zostaną nowymi władcami świata.

Powieść *Укус ангела* ma opinię jednej z ciekawszych i bardziej ambitnych rosyjskich alternatyw (zarówno pod względem stylu, konstrukcji powieściowej rzeczywistości, jak też zawartości ideowej). Opisany w niej świat kształtują różnego rodzaju teorie, m.in. autorstwa prokremlowskich ideologów i działaczy społeczno-politycznych (Aleksandr Dugin, Aleksandr Prochanow), nawiązujących do koncepcji słowianofilów oraz pansławizmu Nikołaja Danilewskiego. Ten ostatni w pracy *Rosja i Europa* (1869) uzasadniał politykę narodowego egoizmu i odrzucenie idealizmu etycznego. Równie ważna wydaje się teokratyczno-imperialna utopia Władimira Sołowjowa, a także projekty Euroazjatów, konsekwentnie przeciwstawiające się westernizacji Rosji i postulujące potrzebę skierowania energii narodu w kierunku tworzenia odrębnej i samodzielnej cywilizacji eurazjatyckiej. Eurazjaci (m.in. Nikołaj Trubieckoj) dowodzili pozy-

tywnej roli turańskiego wpływu na dzieje Rosji, a tworzenie cywilizacji eurazjatyckiej traktowali jako wspólne zadanie prawosławno-słowiańskich i muzułmańskich ludów imperium rosyjskiego⁵⁰. Koncepcje te w powieści Krusanowa idą w parze z mistyczno-ezoterycznymi teoriami spod znaku Gurdżijewa oraz rozwiązaniami proponowanymi przez Aleksandra Siekackiego i „fundamentalistów petersburskich”. Rosja Niekitajewa czerpie pełną garścią ze wszystkich tych propozycji, na bazie których powstaje oryginalna doktryna polityczno-ideologiczna. *Укус ангела* wyróżniają pytania dotyczące kompleksu zagadnień obejmowanych wspólnym terminem „idea rosyjska”, takich jak tożsamość narodu, wyjątkowość jego kultury, misja pełniona przez Rosję w historii, czy też zasad, na których można by oprzeć wewnętrzną integrację państwa. Bohaterowie powieści pochłonięci są poszukiwaniem sensu rosyjskiej historii oraz wyznaczaniem jej przyszłych celów. Choć ich postawy mogą niekiedy przerażać, zachęcają jednocześnie do dalszych dyskusji.

Анджей Поляк

**Альтернативная история
и русские имперские стремления
Укус ангела Павла Крусанова**

Резюме

Настоящая статья состоит из двух частей. Первая из них посвящена «имперскому вектору», т.е. фактору формирующему современную русскую фантастику. Русские фантасты разделяются на сторонников империи и их противников. Повышение интереса к имперской тематике начинается в России в 1998 году. В конце 1990-х годов было опубликовано несколько произведений составляющих первую волну «имперской фантастики» (*Вариант «И»* В. Михайлова,

⁵⁰ Więcej na ten temat zob.: A. WALICKI: *O inteligencji, liberalizmach i o Rosji*. Kraków 2007, s. 280–291.

Тёмная гора Э. Геворкяна, *Выбраковка* О. Дивова, *Сельва не любит чужих* Л. Вершинина, *Жаворонок* А. Столярова). Названные фантасты быстро нашли своих подражателей и продолжателей. К второй волне «имперской фантастики» следует отнести романы Вячеслава Рыбакова, Дмитрия Янковского и Хольма ван Зайчика. Имперскую проблематику поддерживает придуманная американским историком и социологом Иммануилом Валлерстайном теория мира-системы, благодаря которой Россия возвращает себе статус державы. Именно так происходит например в романе Павла Крусанова *Укус ангела*. Анализ этого произведения составляет вторую часть статьи. В произведении Крусанова Россия вновь обретает значение, так как опирает свою политику на идеях евразийцев, прокремлёвских идеологов типа А. Дугина или А. Секацкого, а также гностических теориях Г. Гурджиева.

Andrzej Polak

**Alternative history
and Russian imperial desire
Pavel Krusanov's *Ukus angela***

Summary

The present article consists of two parts. The first part is an analysis of the “imperial syndrome” – a factor shaping contemporary Russian fiction. Russian writers are divided into apologists of the empire and its opponents. Increased interest in the imperial topic in Russia falls on 1998. Works forming the core of the first wave of “imperial fantasy” appeared in the late 1990s (*Variant “I”* by V. Mihajlov, *Тёмная гора* by È. Gevorkân, *Vybrakova* by O. Divov, *Sel’va ne lûbit čužih* by L. Veršinín and *Žavoronok* by A. Stolârov). These artists soon found imitators and followers. In the second wave of «imperial fantasy», one can include works of Vyacheslav Rybakov, Dmitry Jankowski and Holm van Zajczyk. Imperial topics are supported by the world-systems theory developed by an American historian and sociologist Immanuel Wallerstein. Owing to this, Russia regains the status of superpower, as in Paul Krusanow’s novel *Ukus angela*, analyzed in the second part of this article. The author shows Russia regain significance basing its policy on the concepts of Eurasians and pro-Kremlin ideologues in type of A. Dugin and A. Siekacki, and on the Gnostic theory under the sign of G. Gurdjieff.